

Çar Rusiyası dövründə Bakı ədəbi mühiti

Səbinə Əhmədova Namus qızı
Əlyazmalar İnstitutu Farsdilli əlyazmalar şöbəsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi
ehmedova3@mail.ru

XÜLASƏ:

Bakı şəhərinin tarixi çox qədimdir. Olduqca qədim, hər daşı min-min hekayətlər söyləyən, başı bələlər çəkmiş, mavi Xəzərin cürbəcür məqamlarda oxuduğu heyvətəmiz nəğmələriylə səhərini açan, gecələr yuxuya gedən neft şəhəri. Bakının tarixi haqqında ən qədim məlumat hicri-qəməri ilə 270-ci ilə (883-884) aiddir. Eramızın II əsrində yaşamış məşhur yunan-Roma astronomu və coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya dərsliyi” kitabında Bakı haqqında məlumat vardır. O, Xəzər dənizinin sahilində bir yarımada torpağından neft çıxan bir şəhərin olduğunu və bu şəhərdə türk tayfalarının yaşadığını qeyd edir. Bir çox tarixçilərin əsərlərində Bakı sözü “Bakhov”, “Baki”, “Baku”, “Bakuli”, “Baqaran”, “Baquan”, “Baqin” şəkildə qeyd olunur. Əslində isə “Bakı” sözü Uca Allahın müqəddəs Qurani-Kərimdə doxsan doqquz adından biri, Baku (toxunulmaz) sözündən götürülmüşdür. Bundan əlavə də təxminən iki min il yarım bundan qabaq şəhər kimi salınan zamandan Bakıda göy tanrıya inanan “bakilər” adlı türk-qəbilə birləşmələri məskən salmışdır. Şəhərin adı həm də bir sıra tarixçilərin qənaətinə görə bu qəbilə birləşmələri ilə bağlıdır. Bəzi farspərəst tarixçilər Bakının bir fars şəhəri olduğunu qeyd edərək, onun əsil adının Badukubə (Küləklər şəhəri) olduğunu iddia edirlər.

Açar sözlər: *Bakı, mədəniyyət, ədəbi mühit, poeziya, maarifçilik, hüriyyət.*

Rəyçi: *dos. Vaqif Əliyev*

Литературная среда Баку в период царской России

Сабина Ахмедова
Институт рукописей , Отдел персидских рукописей
Доктор философских наук, старший научный
Сотрудник: ehmedova3@mail.ru

Р Е З Ю М Е:

История Баку очень древняя. Это очень древний город нефти, камней, рассказывающих тысячи историй, столкнувшихся с тысячами

проблем, и синего Каспийского моря, открывающего свое утро удивительными песнями, которые распространяются в разное время, и засыпающих ночью. Самые старые сведения об истории Баку относятся к 270 г. до н.э. (883-884 гг.). Известный греко-римский астроном и географ Клавдий Птолемей, живший во II веке нашей эры, имел сведения о Баку в своей книге «Учебник географии». Он отмечает, что на полуострове, на берегу Каспийского моря есть нефтедобывающий город, в котором проживают тюркские племена. Слово Баку упоминается как «Бахов», «Бакы», «Баку», «Бакули», «Багаран», «Бакуан», «Багин» в научных работах многих историков. Дело в том, что слово «Баку» происходит от слова «Баку» (неприкосновенный), одного из девяноста девяти имен Всемогущего Бога в Священном Коране. Кроме того, Баку, который он был основан как город около двух с половиной тысяч лет назад, был населен группой турецких племен под названием «баки», которые верят в бога неба. По мнению некоторых историков, название города также связано с этими племенными группами. Некоторые историки-любители персов утверждают, что Баку был персидским городом и что его настоящее имя было Бадукуфа (Город ветров).

Ключевые слова: Баку, культура, литературная среда, поэзия, прос-вещение, свобода.

Рецензент: доц. Вагиф Алиев

Literary environment of Baku during the period of tsarist russia

Sabina Akhmedova

Institute of Manuscripts,

Department of Persian Manuscripts,

Doctor of Philosophy, Senior Researcher ehmedova3@mail.ru

S U M M A R Y:

History of Baku is very ancient. It is a very ancient city of oil, stones - which tell a thousand stories, faced with thousands of troubles, and the blue Caspian Sea - opening its morning with amazing songs , that spread in different times, and fall asleep at night. The oldest information about the history of Baku dates back , to the 270 BC (883-884). Famous Greco-Roman astronomer and geographer Claudius Ptolemy, who lived in the second century AD, had information about Baku in his book " Geography Textbook ". He notes, that there is an oil-producing city on the peninsula, on the shores of the Caspian Sea , and Turkic tribes live in this city. The word Baku is referred to as "Bakhov", "Baki", "Baku", "Bakuli", "Bagaran", "Bakuan", "Bagin" in works of many

historians . Fact is that , word “Baku” comes from the word “Baku” (inviolable), one of the ninety-nine names of Almighty God , in the Holy Quran. In addition, Baku - which it was founded as a city, about two and a half thousand years ago, was inhabited by a group of Turkish tribes called "Baks", who believe in the god of the sky. According to some historians, the name of the city is also connected with these tribal groups . Some Persian lover historians , claim that, Baku was a Persian city , and that , its real name was Badukufa (Windy City).

Key words: *Baku, culture, literary environment, poetry, education, freedom.*

Reviewer: *Assoc. Vagif Aliyev*

Aktuallıq: Məqalədə Çar Rusiyası dövründə yazıb-yaradan sənətkarlarımızın yaradıcılığı ön plana çəkilməmiş, onların zəngin və çoxşaxəli poeziyasının çağdaş dövrümüzdə də mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Rus imperiyasının hegemonluq etdiyi dövrdə sənət adamlarının demokratik düşüncələri, fikir azadlığı, hürriyyət ideyalarının boğulması, sıxışdırılması məsələləri məqalədə ön plana çəkilməmişdir. İmperializmin xalqların azadlıq ideyalarını boğmağa çalışması XX əsrin 90-cı illərinə kimi davam etmiş, bu məsələlər əsərlərdən gətirilən nümunələr əsasında tədqiqatə cəlb edilmişdir. Buna görə də məqalədə irəli sürülən problemlər çağdaş dövrümüzdə öz müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan xalqının və onun zəngin ədəbiyyatının keçdiyi çətin və keşməkeşli yolu aydın görmək dərk etmək üçün konkret təsəvvür yaradır və məqalə müasir dövrümüz üçün də böyük aktuallıq kəsb edir.

Annotasiya: Bizim təqdim etdiyimiz məqalədə Çar Rusiyası zamanında **Azərbaycanın** paytaxtı Qafqazın mühüm strateji əhəmiyyətli böyük şəhərlərindən biri olan Bakıda ədəbi mühitin inkişafı, dövrün görkəmli xadimləri və onların əsas bədii əsərləri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Metodlar: Məqalədə tarixi müqayisəli və analitik təhlil metodlarından istifadə olunmaqla maraqlı qənaətlər əldə edilmişdir. Eyni zamanda nəzəri aspektdən problemin araşdırılması və təhlil olunması da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Giriş: Bakı şəhərinin tarixi çox qədimdir. Olduqca qədim, hər daşı min-min hekayətlər söyləyən, başı bəlalər çəkmiş, mavi Xəzərin cürbəcür məqamlarda oxuduğu heyrətamiz nəğmələri ilə səhərini açan, gecələr yuxuya gedən neft şəhəri. Bakının tarixi haqqında ən qədim məlumat hicri-qəməri ilə 270-ci ilə (883-884) aiddir. Eramızın II əsərində yaşamış

məşhur yunan-Roma astronomu və coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya dərslisi” kitabında Bakı haqqında məlumat vardır. O, Xəzər dənizinin sahilində bir yarımada torpağından neft çıxan bir şəhərin olduğunu və bu şəhərdə türk tayfalarının yaşadığını qeyd edir. Bir çox tarixçilərin əsərlərində Bakı sözü “Bakhov”, “Baki”, “Baku”, “Bakuli”, “Baqaran”, “Baquan”, “Baqin” şəkildə qeyd olunur. Əslində isə “Bakı” sözü Uca Allahın müqəddəs Qurani-Kərimdə doxsan doqquz adından biri, Baku (toxunulmaz) sözündən götürülmüşdür. Bundan əlavə də təxminən iki min il yarım bundan qabaq şəhər kimi salınan zamandan Bakıda göy tanrıya inanan “bakilər” adlı türk-qəbilə birləşmələri məskən salmışdır. Şəhərin adı həm də bir sıra tarixçilərin qənaətinə görə bu qəbilə birləşmələri ilə bağlıdır. Bəzi farspərəst tarixçilər Bakının bir fars şəhəri olduğunu qeyd edərək, onun əsil adının Badukubə (Küləklər şəhəri) olduğunu iddia edirlər. Lakin bu çox yalnız və uydurma bir şeydir. Zaman-zaman yadellilərin; sasanilərin, abbasilərin, monqolların, İran şahlarının işğalına məruz qalmış bu şəhər, nəhayət 19-cu əsrin əvvəllərində İran şahının xəyanəti nəticəsində, ruslar tərəfindən işğal olunmuş və Çar Rusiyasının tərkibinə qatılaraq yarımüstəmləkəyə çevrilmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhərində mədəniyyətin, o cümlədən ədəbiyyatın, poeziyanın inkişafı İslam dini ilə bağlı idi. Belə ki, artıq yeddinci əsrdən etibarən Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda Əhli-Beyt (ə) şəcərəsindən olan mübarək şəxsiyyətlərin Azərbaycan ərazisinə, daha doğrusu Cənubi Qafqaza ayaq açması burada dünyanın ən mütərəqqi və cahanşümil dini olan İslam dinin yayılmasına səbəb olmuşdur. Buna misal olaraq Gəncə şəhərindəki beşinci imamımız İmam Muhəmməd Baqir əleyhəssalamın oğlu Mövlanə İbrahimin məzarı üstündə inşa olunan “Gəncə İmamzadəsi” ziyarətgahını, səkkizinci imamımız İmam Rza əleyhəssalamın bacısı Həkimə xanımın məzarı üstündə inşa olunmuş “Bibiheybət” ziyarətgahını, Nardarandakı “Rəhimə xanım ziyarətgahı” (Nardaran piri), Bilgəhdəki “Leyla xanım ziyarətgahı”nı, Buzovnadakı “Əli ayağı”nı, Yardımlı ərazisindəki imamzadələri və s. göstərmək olar. Vaxta qədər isə Bakı əhalisinin səksən faizi, Həzrəti İsa əleyhəssalamın birinci həvarisi Barnabın təbliği ilə xristian-alban, on beş faizi cürbəcür inanclara inanan, beş faizi isə atəşpərəst idi.

Çox zaman Bakı əhalisinin İslam dinini qəbul edənə qədər atəşpərəst olduğunu iddia edən yerli-yersiz Suraxanıdakı “Atəşgah”ı misal gətirirlər. Lakin çoxuna məlumdur ki, bu Atəşgah “pars-atəşpərəst” adlanan hindli zəvvarlar tərəfindən inşa olunmuşdur və atəşgahın yaxınlığında kiçik neft quyusu olduğu üçün bir nəfər bilməyərək ora yanan bir parça atdığından o zamandan indiyə qədər sönmədən yanır. Atəşpərəst hindli-parslar da bu atəşi tanrı hesab etdikləri üçün onun yaxınlığında “atəşgah” inşa etmişlər.

Sosializm ideologiyası zamanında Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda İslam dininin “abbasilər” tərəfindən zorla yayıldığı qeyd olunur. Məsələ burasındadır ki, “abbasilər” VIII əsrin sonlarında Azərbaycan ərazisinə yürüş edərkən, buradakı insanların artıq ən azı səksən faizi İslam dinini qəbul eləmişdi, lakin onlar Əhli-Beyt (ə) şəcərəsindən olan mübarək şəxsiyyətlərin risaləsi ilə müsəlman olduqlarından Əhli-Beyt (ə)-ə düşmən olan abbasilər bu ərazilərdə günahsız başlar kəsdirməyə, insanları heç bir səbəb olmadan zindana saldırmağa, malını-mülkünü əllərindən almağa başladılar. On iki imamdan altısına, o cümlədən İmam Cəfəri Sadiq əleyhəssalama, İmam Museyi Kazım əleyhəssalama, İmam Rza əleyhəssalama, İmam Muhəmməd Təqi əleyhəssalama, İmam Əliyən-Nəqi əleyhəssalama və İmam Həsən Əsgəri əleyhəssalama zindanda olarkən zəhər verib öldürən, eyni zamanda onlara qarşı 22 il qətiyyətlə mübarizə aparmış Babək Xürrəmidini Samirə şəhərində edam edən abbasilərin hakimiyyəti onuncu əsrdə səlcuq türkləri Sır-Dəryadan İran, İraq və Qafqaz ərazilərinə yürüşlər edəndən sonra xeyli zəifləyib, Azərbaycanın böyük alimi Nəsrəddin Tusinin vaxtında isə, məhz Nəsrəddin Tusinin uzaqgörən və ağıllı siyasəti ilə Moğol xanı Hülaki xan İslam dinini qəbul edəndən sonra süqut elədi. Belə ki, Hulaki xan sonuncu abnbasi xəlifəsi Mustəsimi Bağdad şəhərinin tən ortasında boğazından asdırdı. Beləliklə 83 il hakimiyyətə zorla yiyələnmiş əməviləri devirəndən sonra, zülmkarlıqda, münafıqlıqda, riyakarlıqda heç də onlardan geri qalmayan abbasilərin 508 illik hakimiyyəti sona gəldi.

Lakin Bakı şəhəri yenə də əldən-ələ keçirdi və nəhayət, on üç yaşında Ərdəbil şəhərindən on min müridi tərəfindən şah elan olunan Şah İsmayıl Xətai on altıncı əsrdə buna son qoydu. O, şir kimi döyüşən müridləri ilə ilk olaraq Şamaxıya yürüş edib Şirvanşah Fərrux Yasarı öldürdü. Sonra Bakıya gəldi. O vaxt Bakı şəhəri yalnız indiki İçərişəhərdən ibarət idi və cəmiyi yeddi min əhalisi var idi. Burda xeyli Əhli-Beyt (ə) aşiqi var idi, lakin Əh-Beytin qatı düşməni olan Fərrux Yasardan qorxduqları üçün bunu biruzə vermir, məhərrəmlik mərasimlərini, İmam Hüseyin əzadarlıqlarını gizli keçirirdilər. On üç yaşlı Şah İsmayıl Bakıya varid olanda isə onlar əllərində müqəddəs Qurani-Kərim onun pişvazına çıxdılar. Bundan sonra Bakı şəhəri Səfəvilər dövlətinin mədəni şəhərlərindən birinə çevrildi.

Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı üçün çox işlər görmüş Səfəvilər dövlətinin paytaxtını Ərdəbildən Təbrizə köçürəndən sonra burada elm ocaqları, ali mədrəsələr, qıraətxanalar, kitabxanalar açdıran və şairlər məclisləri keçirən Şah İsmayıl cəmiyi otuz səkkiz il ömür sürdü və Allah rəhmətinə qovuşdu. Bundan sonra müridlər onun oğlu Şah Təhmasibi şah elan elədilər. Şah Təhmasib atası kimi polad iradəli, qətiyyətli, əzmkar, işıqlı imana malik olan bir şah idi və hələ gənc ikən atasının itirdiyi torpaqları osmanlı sultanı Sultan Süleymandan geri aldı və atasının ənənələrini davam etdirərək Səfəvilər

dövlətində mədəniyyətin, elmin, ədəbiyyatın daha da inkişaf etməsi üçün əlindən gələni əsirgəmədi. Ah Təhmasib iki atası qədər ömür sürdü. Lakin danılmaz bir həqiqət var ki, Allahdan başqa hamısı ölümə məhkumdur və Şah Təhmasib də dünyasını dəyişdi. Bundan sonra isə Şah ismayılın bab ası Şeyx Cüneyd Səfəvidən qalma səfəvilər bağçasının ətirli gülləri solmağa başladı. Belə ki, ah Təhmasibin bir oğlu hakimiyyət üstündə öz doğma qardaşını öldürdü və bununla da dünyanın ən möhtəşəm şah-üsul idarəsi zəifləməyə başladı və get-gedə öz gücünü tamamilə itirib xanlıqlara parçalandı.

Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal olandan sonra çar məmurları quldarlıq, köləlik rejimini Azərbaycanda tətbiq etməyə başladı və təkə kəndliləri, fəhlələri kölə halına salmadı, torpaq sahiblərini də özlərindən asılı vəziyyətə saldı. Belə ki, guya torpaq və yaxud mal-mülk sahibi olan sahibkarlar, kəndliləri, fəhlələri işlədərək, əldə etdikləri mənfəətin əksər hissəsini vergi adıyla məmurlara ödəyirdi. Belə ki, vaxtilə xan, bəy olan insanlar belə müflisləşmək həddinə gəlmişdi və o qədər asılı vəziyyətə düşmüşdülər ki, artıq onların ağılığından heç bir söhbət gedə bilməzdi.

Sosializim dönəmi zamanı elə tarixlər uydurulurdu ki, guya rus çarı Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda quldarlıq rejimini yalnız kəndlilər, fəhlələrə aid etmiş, bəylər, ağalar, bir sözlər zəngin adamlar isə öz ağılıq hüququnu saxlamışdılar. Lakin bu tamamilə belə deyildi, çünki Azərbaycanda bəylərin, ağaların, tacirlərin və başqa zəngin insanların da heç bir hüququ yox idi. Çünki çar çinovlikləri istədikləri zaman onların malını-mülkünü əlindən alır, istədikləri vaxt onları sürgün etdirirdilər. Məsələn çoxuna məlumdur ki, vaxtilə Qafqaz canişini olmuş Varonsov-Daşkov, Azərbaycanda çoxlu zəngin insanların torpaqlarını, meşələrini, bağ-bağatlarını əllərindən aldırıb öz malı-mülkü eləmişdi. Biz bunu məşhur Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında da görə bilərik. Belə ki, Qafqaz canişini Varonsov-Daşkov Cahandar ağanın meşələrini əlindən almaq üçün silahlı çinovnikləri göndərir və bundan xəbər tutan Cahandan ağa onlarla atışarkən öldürülür. Başqa bir miskal gətirmək olar ki, Qarabağ canişini milliyyətcə erməni olan Tarxan məşhur Azərbaycan şairi Q.B.Zakirə böhtan ataraq sürgün etdirmiş, eyni zamanda bütün malını-mülkünü ələ keçirmişdir. Bir haşiyə də çıxmaq ki, şair özünün çox məşhur “Durnalar” şeirini Bakıda sürgündə olarkən yazmışdır.

Lakin rus məmurlar toplanan vergilərin səksən faizini korrupsiya vasitəsilə ələ keçirdərək varlansalar da, dövlət büdcəsini get-gedə müflisləşdirirdilər. Bundan başqa da onlar özləri heç bir şey bacarmır iş bacaranları isə soyurdular. Məsələn, Bakıda rus məmurlar Hüseynqulu xanın bütün əmlakını ələ keçirənlər də, yalandan Sisyanovun başını kəsib qaçmış Hüseynqulu xanın bütün varidatını da züylə apardığını uyduraraq, onun xəzinəsindəki bütün qızilları, ləl-cəvahiratları, pulları özləri arasında bölüşdürmüşdülər. Belə bir vəziyyət eynilə Gəncədə, Şuşada və İrəvanda baş

vermişdi. Gəncədə Cavad xanın, Şuşada İbrahim xanın, İrəvanda Hüseyn xanın bütün varidatı talan edilərək çar məmurları arasında bölüşdürülmüşdü. Bundan sonra isə çar məmurları ağa və ya yaxud nökrəliyindən asılı olmayaraq Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları kölə vəziyyətinə salaraq zaman-zaman onlara məxsus hər şeyi talan etməyə başladılar. Bu səbəbdən də Rusiyanın iqtisadiyyatı zaman – zaman çox ağır bir vəziyyətə düşdü.

Buna görə də Rusiya imperiyasının çarı II Aleksandr bu vəziyyətlə iqtisadiyyatın xeyli zəiflədiyini, Rusiya dövlət xəzinəsinin boşaldığını görüb köləlik rejiminin ləğvi haqqında fərman imzaladı. Lakin bu fərman çar məmurları tərəfindən xüsusi haqsızlığa məruz qalan Azərbaycanda 1970-ci ilə qədər tətbiq olunmadı. Lakin 1970-ci il noyabr fərmanına əsasən Azərbaycan vətəndaşı da azad sayılaraq quldarlıq torpaq rejimindən qurtuldu. Bununla belə kəndlinin əkib-becərərək əldə etdiyi məhsulun mənfəətinin 60 faizini verməyə məcbur olurdu. Onu da qeyd edək ki, bu vergi Qafqazda yaşayan xristianlara aid deyildi. Onlar öz məhsullarını bazara çıxarıb yaxşı pul qazanırdılar. Lakin onsuz da çörəyi daşdan çıxan müsəlman kəndli əgər leysan yağışlar yağıb məhsulunu zay eləsə belə, həmin 6 faizi ödəməyə məcbur idi. Bakı şəhərində isə vəziyyət daha da acınacaqlı idi. Burada çoxlu neft olduğu üçün rus çarı bura çoxlu rus əhali köçürdü. Bakıdakı küçələrə rus adları verirdilər ki, bura gələn əcnəbi qonaqlar buranın bir müsəlman şəhəri olduğuna qətiyyənlə inanmasın.

Məsələn onlar Bakı şəhərinin mərkəzində yerləşən küçələrə bu cür adlar qoymuşdular; Mixaylovski, Merkuri, Marinski, Malakan, Bolşoy Morskayaya, Voronsov, II Aleksandr, Olyinski, Qarçokovski, Sadovi, Niaberejniy, Vrangelskiy, Quberniski, Telefonniy, Romanovski, Krivoy və s.

Provaslav kilsələri yaxınlığında müsəlmanların məscid tikdirməyə ixtiyarları yox idi, məscidlər yalnız şəhərin ucqar məhəllələrində inşa edilə bilərdi ki, məsələn Nabat xanım Aşurbəyli gəlinlik qızillərini, üzük-sırğalarını sataraq şəhərin yuxarı məhəllələrindən birində “Təzə Pir” məscidini, onun qardaşı Əjdər bəy Aşubəyov isə “Göy məscid” adlanan “Əjdər məscidi”ni inşa etdirmişdi.

Bu da ona işarə idi ki, əməlisaleh müsəlmanlar nə qədər haqsızlıqlara, təzyiqlərə məruz qalsalar da, öz mütərəqqi dinlərindən ayrılmır və imkanları daxilində Azərbaycanda İslam dininin süqut etməməsindən ötrü son qəpiqlərini belə xərcləyirdilər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi televiziya kanallarında genetik kodlarında çirk olan ermənipərəst memarlar XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində cəmiyi iki məscid, lakin otuz kilsə olduğunu uydururlar. Bu isə şübhəsiz ki, bu cür üzdəniraqların Bakı şəhərinin ermənilərə aid olduğuna işarə etməyə istəyindən irəli gəlir. Əslində isə XIX əsrin ikinci yarısında Bakı şəhərində dörd pravoslav kilsəsi və cəmiyi bir erməni kilsəsi,

lakin yüzdən artıq müsəlman məscidi var idi ki, bunlardan on dördü elə İçərişəhərdə yerləşirdi. Çünki çar Rusiyası çinovnikləri nə qədər allahsız olsalar da, 1920-ci ildə Bakı şəhərini işğal eləyən bolşeviklər kimi müsəlman məscidlərini söküb, yerində donuz fermaları tikmirdilər.

1870-ci ildə II Aleksandr tərəfindən verilən “Torpaq mülkiyyəti” fərmanına əsasən Bakı şəhərində neftli torpaqların vətəndaşlara satılması az bir zaman içində iqtisadiyyatda güclü bir sıçrayış əmələ gətirdi. İş bacaran, qəpiyi-qəpiyin üstünə qoyan insanlar uzun illər yığdıqları pulla neftli torpaqlar alıb quyu qazırdılar və bu quyulardan fontan vuran nefti sataraq həm özləri arlandılar, həm də bazar iqtisadiyyatına əsasən çar Rusiyasının dövlət büdcəsinə xeyli gəlir gətirdilər. Bu da öz növbəsində Bakı şəhərinə ilk olaraq neftin Qara dəniz vasitəsilə dünya bazarına çıxarılması üçün Bakı-Tiflis dəmiryolunun inşasını, sonra isə Bakı-Peterbuq, Bakı-Moskva, Bakı-Kiev dəmiryollarının inşasına təkan verdi. Təbii ki, bu dəmiryollar açıldıqdan sonra həm alver, həm də Bakıya axın çox gücləndi. Bu da Bakı quberniyasında yerləşən ərazilərin həm iqtisadi, həm də mədəni inkişafına heyratəmiz bir şəkildə təkan verdi. Bakı şəhərində Həsən bəy Zərdabinin nəşr elətdirdiyi “Əkinçi” qəzeti ilə maarifçilik vüsət aldı. Müsəlman oğlan uşaqlarının təhsil alması üçün rüşdiyyə məktəbləri, rus-müsəlman məktəbləri inşa olundu. Əkinçinin təsri ilə mətbuat inkişaf etməyə başladı, çoxlu qəzet-jurnallar buraxılmağa başladı. Onlar üçün çap dəzgahları, möhür, ştamplar, kağızlar hazırlayan, eyni zamanda xalqa lazım olan kitablar nəşr eləyən mətbəələr meydana gəldi. Belə ki, vaxtilə dişləri, dırnaqları ilə çörək pulu qazanan Hacı Şıxəli, Hacı Hacağa, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Ağamusa Nağıyev və başqaları neftli torpaq alıb neft quyusu qazdıraraq birdən-birə zəngin insanlara çevrildilər. Bundan sonra onların qarşısında Uca Allah tərəfindən bir sınaq başladı. Lakin onlar bu sınaqdan alını açıq, üzüağ çıxaraq qazandığı pulların əksər hissəsini xalqın iqtisadi rifahının yüksəlməsi, gün-güzəranlarının yaxşılaşdırılması, maariflənməsi, elm-təhsil alması uğrunda xərclədilər.

Təbii ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafına olduqca güclü bir təkan verdi.

Bu da sirr deyil ki, pul-para olmayan bir yerdə mədəniyyət də ayaq tutub yeriməz. Belə ki, Bakıda məhz neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı qəzet və jurnalların sayı çoxalmağa başladı.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş verən siyasi sarsıntılar, Azərbaycan ərazilərinin inzibati cəhətdən bölünməsi, ikinci yarısında isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi bazar iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində özünü göstərdi, Azərbaycan ədəbiyyatında yeniliklər yarandı, tərəqqi hər cəhətdən öz qapılarını Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının üzünə açdı. Maarifpərvər insalar zamanənin böyük səmimiyyətlə qapılar açdığını görüncə belə bir fürsəti yüksək dəyərləndirərək, sanki bir-birilə

yarışa girirmiş kimi heyrətamiz bir sıçrayışla “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda”, “Sədayi-haqq”, “Təzə həyat”, “Hümmət”, “Kaspi”, “Fyuzat”, “Yeni Fyuzat”, “Arı”, “Babayi-Əmir”, “Tuti”, “Məzəli”, “Kəlniyyət”, “Şəlalə”, “İrşad”, “İttifaq”, “Zənbur”, “İqbal” Həyat”, “Fyuzat”, “Təkamül” və s. mətbu orqanları yaratdılar.

Bakı çağdaş anlamda kapitalist, ticarət, fəhlə, kəndli, ziyalı və başqa təbəqələrdən ibarət bir şəhər idi. Fəhlələrin əksəriyyəti şah-üsul-idarəsinin haqsızlıqlarından, zorakılığından Bakıya pənah gətirmiş cənubi azərbaycanlılar və çar-üsul idarəsi tərəfindən torpaqları, heyvanları əllərindən alındığı üçün Bakı şəhərinə iş dalınca gələn kəndlilər idi.

Sosializm ideologiyası zamanında təbii ki, ideologiyanın tələblərinə uyğun olaraq Bakıya iş dalınca gələn insanların guya zəngin təbəqə tərəfindən hamısına qarşı haqsızlıqların, ədalətsizliklərin tüğyan eləməsi fikri formalaşmışdı. Lakin bu əslində belə deyildi. Düzdür, sahibkarlar arasında fəhlələrə qarşı ədalətsizlik eləyənlər də az deyildi. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, İsabəy Aşurbəyli, Seyid Mirbabayev, Hacı Şıxəli, Hacı Hacağa, Hacı Əliabbas, Kərbəlayi İsrəfil və s. kimi neftxudalar heç vaxt onların neft mədənlərində çalışan fəhlələrə haqsızlıq etməmiş, hətta öz ziyanları hesabına olsa belə onların əmək haqqını vaxtılı-vaxtında ödəmiş, o cümlədən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin başçılığı ilə yaratdıqları “Müqəssim Xeyriyyə Cəmiyyəti”ndə tez-tez yığılaraq tək Bakı şəhərində deyil, hətta Azərbaycanın başqa bölgələrində yaşayan xalqın kasıb təbəqəsinə maddi cəhətdən yardım eləməkdən ötrü xüsusi adamlar ayıraraq kasıb ailələrə hər ay un, şəkər, yağ, düyü, başqa ərzaqlar, o cümlədən məişətdə işlənən ləvazimatlar göndərmişlər.

Bundan əlavə bu xeyriyyəçilər yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həm də maarifpərvər insanlar idi və elmin, təhsilin bir xalqın məfkurəsində necə güclü işıqlar yandırdığını çox gözəl bildikləri üçün xalqın övladları üçün elm-təhsil ocaqları açdırmaqdan, inşa etdirməkdən, eyni zamanda istedadlı gəncləri Londona, Parisə, Peterburqa, Odessaya, Nəcəf-Əşrəfə elm arxasınca göndərməkdə bir-buirilə saniki yarışa girirdilər.

Təsədüfi deyil ki, Bakı milyonçusu Seyid Mirbabayevin vəsaitilə açılan “Qori müəllimlər seminariyasının” müsəlmanlar üçün açılan şöbəsi 250 müəllim hazırlayaraq Cənubi Qafqazın cürbəcür bölgələrindəki məktəblərdə müəllim işləməyə göndərilmiş və minlərlə yeniyetmənin, gəncin savadlanıb xalqına xeyir verməyə səfərbər etmişdi. Bundan başqa Parisdə, Londonda, Peterburqda, Odessada, yüksək ilahiyyat elmləri tədris eləyən İraqın Nəcəf-Əşrəf şəhərində təhsil arxasınca göndərilən yüzlərlə gənc yüksək ali təhsil alaraq vətənə dönmüş və xalqının tərəqqisi uğrunda heyrətamiz dərəcədə fədakarlıq göstərmişlər.

Şübhəsiz ki, bu da öz növbəsində klassik ənənələrə sadıq qalan Bakı şairlərinin yaradıcılıqlarında yeni abi-həva yaratdı. Onlar klassik ənənəni unutmadan, öz şeirlərində dövrün təlatümlərini, ziddiyyətlərini, xeyirini, şərini, işığını-qaranlığını, yaxşısını-pisini tərənnüm etməyə başladılar.

Bu dövrdə eyni zamanda xalqda hərr yaşamaq arzusu daha da qüvvətlənmişdi və Azərbaycan ziyalıları xalqın bu arzusunu həyata keçirməkdən ötrü yollar axtarırdılar.

Bununla bağlı Əli bəy Hüseynzadə yazırdı:

“Qafqaz türkləri türklərin ən hürriyyətvərləridir. Bu məmləkətdə heç bir qüvvə hürriyyət arzusunu məhv edə bilməz. Heç bir cəbr və təzyiq, heç bir cəfa və əziyyət, heç bir zülm və sitəm hürriyyət odunu söndürə bilməz. Qafqaz hürriyyət aləminin tarixində mühüm rol oynayacaqdır, bu rollardan ən böyüyü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir.”(1.)

XX əsrin əvvəllərində başlanan inqilabi hərəkat Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsinə səbəb oldu və bu da öz növbəsində milli dilin-ana dilinin inkişafına təkan verdi. Hələ XIX əsrin 80-ci illərindən başlanan mətbuat, maarif və ana dilində dərslik məsələləri ilə meydana çıxan ana dilinin təmizliyi və kütləvi inkişaf XX əsrin əvvəllərində öz bəhrəsini verdi. Milli dilin inkişafı təbii ki, milli məfkurənin, milli özünüdərkən inkişafında da bilavasitə özünü göstərməkdə idi. Bu xalqın milli xalqın milli mənlük şüurunu yüksəldən amillərdən biri idi. Azərbaycan ziyalılarının bu işdə xüsusi əzmkarlığı və çalışqanlığı milli dilin inkişafı üçün mənəvi-psixoloji zəmin yaradırdı. Təbii ki, bu işdə mətbuat ön yerdə idi ki, şairlər milli dilin inkişafı üçün xüsusi fədakarlıq göstərərək ana dilinin bir xalq, bir millət üçün nə qədər dəyərli olduğunu bildirən şeirlər yazırdılar.

Lakin şairlər bununla kifayətlənmir, gənclərə vətənpərvərlik ruhu aşılaman, istiqlal və istiqbal ruhunda, eyni zamanda gənc nəslin artıq yeddi arxa dönənini tanımağından ötrü bir-birindən gözəl möhtəşəm əsərlər yaradırdılar. Bakı ədəbi mühitinin yetişdirməsi Əliabbas Müznib vətənə olan sevgisini canlı mənzərələrlə, poetik lövhələrlə bu şəkildə bəyan edirdi :

Azərbaycan çəpik güllər baxçası,
Bakıxanovlar gülzarıdır bu ölkə.
Məhəmməd xan, Əhməd xanlar məskəni,
Cavad xanlar məzarıdır bu ölkə.

Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağını ucaltmış,
Dünyaları qeyrət ilə donatmış,
Qəhrəmanlar peykarıdır bu ölkə.

Moskovlular gözlərini yumdular,
Turanlıya “bar-bar” deyə cumdular.
Pozuldular axır geri döndülər,
Xırsızların qahharıdır bu ölkə.

Çəkil, çəkil, ey alçaq əl, sən çəkil!
Tökül, tökül, ey xain göz, sən tökül!
Bükül, bükül, ey çək, artıq en, bükül!
Müəzzənlər dərdəridir bu ölkə.

Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizdir hər bir ovuc torpağı.
Sevməz b u yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə. (2.s.106)

Bakı şəhəri Qafqazda ən böyük şəhər idi və XIX əsrin sonlarından etibarən bu şəhərdə elə bir inkişaf mərhələsi başlamışdı ki, artıq XX əsrin onuncu illərində başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla, azərbaycanlı neftxudaların inşa etdirdikləri möhtəşəm binalar, kombinatlar, pasajlar, lokantalar, indiki supermarketlərdən qat-qat üstün olan mağazalar, klublar, saldırdıqları əsrarəngiz bağlar, parklar, bulvar, bir-birindən gözəl imarətlər və s. bu sənaye şəhərini dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevirmişdi və əgər 1918-ci ilin mart ayının sonundan Qafqaz İslam Ordusu Bakını işğaldan azad elədiyi günə, yəni 15 sentyabra qədər, Stepan Şaumyanın firtavısı ilə daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Bakı şəhərindəki ən möhtəşəm abidələri yandırmasaydılar (1918-ci ilin mart ayının sonundan etibarən 70 faizi ermənilərdən, 30 faizi ruslardan ibarət bolşevik matroslar Bakı şəhərindəki müsəlman abidələrini, o cümlədən, indiki AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına əlyazmalar insitutununun yerləşdiyi, Ağamusa Nağıyevin vaxtsiz vəfat eləmiş oğlu İslayılın şərəfinə inşa etdirdiyi “İsmayilliyyə” binasını, “Təzə pir” məscidini, on ikinci əsrdə Şirvanşah Məniçöhr tərəfindən inşa edilmiş “Qız qalası”nı və bir çox abidələri gəmilərdən top atəşinə tutaraq dağıtdılar. Bu top atəşləri “İsmayiliyyə” ni tamam yandırdı, “Təzə pir” məscidini böyük xəsəmətlər yetirdi, öləkin “Qız qalası”nın bir daşını da sala bilmədi. Bundan əlavə bolşevik matroslar “Bibiheybət” ziyarətgahını və məscidini dağıtmaq istəsələr də bacarmadılar), 1920-ci ilin 28 aprelində Leninin göstərişi ilə başlarında cəllad Pankratov, Mikoyan, Baqdasaryan, Baqramyan, Levandovski olmaqla 11-ci qırmızı ordu şəhərə daxil olub viran eləməsəydi, Bakı şəhəri az zaman keçəndən sonra bütün dünyada tayı-bərabəri olmayan bir şəhərə çevrilərək, Londonu, Parisi, Romanı, Peterbuqu kölgədə qoyacaqdı.

NƏTİCƏ:Bakı şəhəri limanın sahili şərqdə Zığ burnundan başlayıb, qərbdə Şıx burnuna qədər 24 kilometr uzanırdı və şəhər boyu məscidlər, onların göydələn minarələri, imarətlər, lokantalar, mağazalar, pasajlar, qış və yay klubları, füsunkar bağlar, parklar, Tağıyev teatrı, rüşdiyyə məktəbləri göz oxşayırdı. Bakı zətən gözəl bir şəhər idi, lakin XIX əsrin sonlarından başlayaraq elm-təhsil ocaqlarının çoxalması, xalqın gözünün açılması, maariflənməsi, milli məfkurənin inkişafı, milli özünüdərk, münafiq, şarlatan mollaların saxtakarlığının üzə çıxması, ən əsası isə xalqın gənclərinin savadlanması, təhsil görməsi Bakı ədəbi mühitinə öz müsbət təsirini göstərirdi və bakılı şairlərin yaradıcılığına əks etdirilirdi. Çünki xalqın savadsızlığı, elmsizliyi, təhsil görməməsi bu sənətkarların ən yaralı yeri idi. Məsələn Bakı ədəbi mühitinin ən tanınmış şairlərindən biri Əbdülxalq Cənnəti elmin, təhsilin, savadlanmağın insana nə qədər xeyirli olduğunu özünün “Kitab” şeirində bu şəkildə ifadə edir:

Əhli-ruhə, ey oğul, bir munisi-candır kitab,
Qəlbə qüvvət, çeşmə taqət, cana-canandır kitab.

Zaiqən salımsə gər, var onda gəsmari-əziz,
Kim, qələm əşcarə malik, bağı-bustandır kitab.

Hər xiyabanində minlərcə gül açmış rəngi-rəng,
Əhlinin indində pırqıymət gülüstandır kitab.

Hikmətü-elmi ədəblə sərəsər məhşun ikən,
Mən nə tərif eyləyim, hər vəsfə şayandır kitab.

Taxsa gər mərdi-siyaydan bəsirət eynəyin,
Cənnəti tək söyləyər həttə ki, Qurandır kitab.(3.s.79)

Bakı ədəbi mühitinin başqa bir tanınmış şairi Səməd Mənsur öz can yanğısını belə şəkildə vurğulayırdı:

Yatma dəxi, göz aç oyan, getdi hamu izzətimiz,
Gülşənimiz oldi xəzan, oldi füzun möhnətimiz.
Yandı vətən cəhl oduna, bir oyanmaz millətimiz.

Dərs oxuyub alim olan görməz dünyada zillət,
Cahil o-lub dərsi atan görər eldən məzəmmət.
Dərsə çalış, huşilə bax, olsun zari qəflətimiz.

Başqaları elm oxuyub oldu dünyada sərvər,
Bizlər isə cəhlə uyub, məhv etdik şani yeksər.
Haydı gedək, dərs oxuyaq, xoşbəxt olsun millətimiz.

Ay atalar, bir ayılın, bu günlərdə yatmamalı,
Bizlər üçün gün qayıruz, elmə cəhlə satmamalı.
Bax gününə, yaxşı düşün, gör varmıdır qeyrətimiz.(4.s.91)

Şeir elə bir gül çələngidir ki, Xaqani, Nizami, Hafiz, Sədi, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Mövlanə Füzuli, Şah Xətai, Nəbati, Seyid Əzim Şirvani, M.Ə.Sabir, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Mehmed Akif Ərsoy, Şəhriyar şeiri kimi ətri qiyamətə qədər bütün dünyaya saçaacaq və şeir xiridarı olan insanlar bu ətrin təsiri ilə həyatlarını gözəlləşdirəcəklər.

Şeir sözün qiymətini, dəyərini bəyan etməklə yanaşı onu zinətləndirən bir məfhumdur. Şeir gözəl, təsirli, mənalı, məntiqli söz ilə hasilə gəlir. Lakin əfsuslar olsun ki, istər XIX əsrin ikinci yarısında, istər XX əsrin əvvəllərində və sonrakı illərdə də Azərbaycan şeir gülüstanında əlaq otları da bitirdi və bunların kökləri də çayır kimi elə dərinə işləmişdi ki, hələ indinin özündə də bu çayır köklərini qoparıb atmaq mümkün deyil. O zamanlar Bakı ədəbi mühitinin sənətkarları belə irticaçı şairlərə və onları müdafiə edənlərə qarşı həcv xarakterli şeirlər yazırdılar. Məsələn Səməd Mənsur yaxın dostu Haşım Saqibə göndərdiyi şeirdə belə şairləri güclü satira atəşinə tuturdu:

Birdən-birə İslam əcəb bəxtəvər oldu!
Şam idi günü yazığın, indi səhər oldu!
Yağmışını maarif yağışı şəhrə və kəndə,
Kim, xalq hamı əzaridə sahib-hünər oldu.
Min-min qələm əhli törənib çapuklu çalak
Kim istədisə esahibi-tabu gəsər oldu.
Bazarə baxıb müştərigir eylədi malın,
Yəni qələm ərbabı b u gün sövdəgər oldu.
Yazdı kimi millət, kimi elmi, kimi ədyan,
Mövşüfi necə şairin incə kəmər oldu.
Əmma biri var fəlsəfəvü hikmətə dara,
Hətta sözünün mətləi “Şəqqül-qəmər” oldu.
Bəsdir, ayıl ey milləti-nadan, bilə Saqib
Düşdü nəzərindən səbəbi, bədnəzər oldu. (3.2.205-206)

Ədəbiyyat:

1. “Həyat” qəzeti, 1906-cı il, 2 iyul № 43
2. Vüqar Əhməd. “Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı” –Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2006, səh. 106.
3. “Deyilən Söz Yadıgardır” Bakı-2019. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. (Toplayan Cəfər Rəmzi. Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Sona Xəyal) səh. 79.
4. Səməd Mənsur. “Şeirlər, Fleytonlar, Pyeslər”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (Transfonelasiya və redaktə edib nəşrə hazırlayanlar: Sona Xəyal, Seyyid Əsri) səh 91